

over de laatste "instantie": kritiek op de dialektische kausaliteit

Dick Pels

Marx' materialisme is van een bedriegelijke transparantie. De "materialistische geschiedsopvatting" verbindt een aantal uitspraken die een verschillende logische positie hebben tot een schijnbaar sluitend geheel, waardoor de evidentie die sommige uitspraken toekomt wordt overgedragen op andere, waarvan de geldigheid minder snel zichtbaar is. Het gehele materialismepakket verkrijgt hierdoor een zekere ondoordringbaarheid; de soms grotere, soms kleinere overlapping van materialistische stellingen zorgt ervoor dat logisch heterogene uitspraken d.m.v. een verwijzing naar elkaar kunnen worden gerechtvaardigd, dat de zwakte van bepaalde onderdelen van het bestel wordt ondervangen door de zeggingskracht van andere, en door de solidariteit die de verschillende elementen tot een geheel samensmeedt.

In het beroemde voorwoord van *Zur Kritik der politischen Oekonomie* formuleert Marx het methodologisch schema van zijn politiek-ekonomisch onderzoek op de volgende wijze:

In der gesellschaftlichen Produktion ihres Lebens gehen die Menschen bestimmte, notwendige, von ihrem Willen unabhängige Verhältnisse ein, die einer bestimmten Entwicklungsstufe ihrer materiellen Produktivkräfte entsprechen. Die Gesamtheit dieser Produktionsverhältnisse bildet die ökonomische Struktur der Gesellschaft, die reale Basis, worauf sich ein juristischer und politischer Oberbau erhebt und welcher bestimmte gesellschaftliche Bewusstseinsformen entsprechen. Die Produktionsweise des materiellen Lebens bedingt den sozialen, politischen und geistigen Lebensprozess überhaupt. Es ist nicht das Bewusstsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewusstsein bestimmt (MEW 13, pp.8-9) (1).

Voordat we het globale kausaliteitsbeginsel dat in deze passage wordt geopperd systematischer gaan beschouwen, wijzen we op de voor Marx typische overlapping van uitspraken die zich bewegen op verschillende logische niveaus. De "maatschappelijke produktie van het leven", of de "wijze van produceren van het materiële leven" - welhaast antropologische categorieën - worden in de tweede zin geïdentificeerd met een historisch-sociologische categorie, de "economische structuur" of de "basis" waarop zich een bovenbouw verheft van recht, politiek, en "bewustzijn". De laatste zin voert ons, met de categorie "maatschappelijk zijn", weer terug naar het kennisantropologisch niveau, waar "bewustzijn" wordt opgevat als functie van de maatschappelijke praxis: het leven bepaalt het bewustzijn, en niet omgekeerd, zoals Marx in de *Duitse Ideologie* al had gesteld (MEW 3, p.27). Wanneer we de sterk polemische intentie van de laatste "omkering" even tussen haakjes zetten, zien we dat de uitspraken over de relatie tussen "zijn" en "bewustzijn" bijna ongemerkt overlopen in de uitspraken over de relatie tussen "basis" en "bovenbouw", zodanig zelfs dat het postulaat van de zijnsverbondenheid van het denken zonder meer in het idioom van de basis/bovenbouw-theorie kan worden vertaald. Deze identifikatie van logisch heterogene stellingen lijkt - zo luidt onze voorlopige hypothese - een gevolg van een centrale dubbelzinnigheid in categorieën als "produktie", "economie" en "maatschappelijk zijn", die natuurlijk ook op de kausaliteitstheorie zijn uitwerking niet kan missen. Alvorens we deze kritiek door verdere argumentatie kunnen versterken, willen we echter eerst memoreren hoe het principe van de dialektische kausaliteit door Marx in andere passages en door Engels in zijn late brieven wordt uiteengezet, en hoe dit principe door vertegenwoordigers van de moderne "Franse School" als Althusser, Poulantzas en Carchedi wordt omgezet tot een theorie van structurele determinatie.

Uiteenzetting

Hoewel Althusser meent dat Marx het probleem van de dialektische kausaliteit wel heeft "voortgebracht", maar niet expliciet als probleem heeft gesteld (2), vinden we in een methodologische tekst als de *Einleitung* bij de *Grundrisse* een belangrijke aanwijzing, waar Marx de *produktie* in het gehele veld van voortbrenging en instandhouding van de maatschappelijke rijkdom opvat als het "übergreifendes Moment", als een bepalingskracht die over de andere "momenten" heenreikt:

Das Resultat, wozu wir gelangen, ist nicht, dass Produktion, Distribution, Austausch, Konsumtion identisch sind, sondern dass sie alle Glieder einer Totalität bilden, Unterschiede innerhalb einer Einheit. Die Produktion greift über, sowohl über sich in der gegensätzlichen Bestimmung der Produktion, als über die anderen Momente ... Allerdings wird auch die Produktion, in ihrer einseitigen Form, ihrerseits bestimmt durch die anderen Momente... Es findet Wechsel-

wirkung zwischen den verschiedenen Momenten statt. Dies der Fall bei jedem organischen Ganzen (*Grundrisse*, pp.20-21) (3).

En in een passage in *Das Kapital*, dl.III, stelt Marx dat, ondanks het feit dat de direkte produktieverhoudingen de grondslag vormen van het gehele maatschappelijke bouwwerk, het anderzijds zo is dat de economische basis door talloze verschillende empirische omstandigheden, natuurlijke voorwaarden, ras-senverhoudingen, externe historische invloeden, etc., oneindige variaties kan laten zien, die slechts te begrijpen zijn door analyse van deze empirische omstandigheden zelf (MEW 25, pp.799-800).

Mocht het op grond van deze weliswaar fragmentarische, maar toch duidelijk programmatische uitspraken - en op grond van Marx' concrete historische analyses - nog niet duidelijk zijn dat de relatie economische basis-bovenbouw ondanks het "primaat van de produktie" niet als een mechanisch-deterministische relatie kan worden opgevat, dan wordt de twijfel hierover weggenomen door de "late brieven" van Friedrich Engels, die het concept van de "ongelijke wisselwerking" principiëler uitwerkt. Hoewel de materiële bestaanswijze, d.w.z. de produktie en re-produktie van het werkelijke leven de *primum agens* is, het *in laatste instantie* bepalende "moment", sluit dit niet uit dat andere aktiviteitssferen een "reagerende, zij het sekundaire inwerking op de materiële bestaanswijze uitoefenen" (4). De stelling dat de economische beweging het enige kausale moment is, is een "nietszeggende, abstrakte, absurde frase":

De economische toestand is de basis. Maar de verschillende momenten van de bovenbouw - politieke vormen van klassenstrijd en zijn resultaten - staatsinrichtingen die na hun overwinning door de overwin-nende klasse zijn vastgesteld enz. - rechtsvormen, en met name de reflexen van al deze werkelijke strijdkonflikten in het brein der betrokkenen (politieke, juridische, filosofische theorieën, gods-dienstige opvattingen en een ontwikkeling tot een stelsel van dog-mata) oefenen eveneens hun inwerking uit op het verloop van de his-torische strijd en bepalen in vele gevallen overwegend de vorm, waarin zij gevoerd wordt. Het is een wisselwerking van al deze mo-menten waarin de economische beweging zich uiteindelijk noodzakelijk verwezenlijkt door al die oneindige hoeveelheid toevalligheden heen ... (5).

Belangwekkend is dat Engels dit model van kausale bepaling koppelt aan een model van *arbeidsdeling* of *funktionele in-terdependentie* (6): zodra een nieuwe tak van maatschap-pelijke arbeidsdeling is ontstaan, en zich min of meer heeft verzelfstandigt ten opzichte van de andere sferen, zo-als de waren- en geldhandel t.o.v. de onmiddellijke produktie, de juridische en politieke sfeer t.o.v. de geartikuleerde sfeer van produktie, handel en verkeer, of de filosofie t.o.v. het geheel van ekonomie, recht en politiek, verkrijgen deze nieuwe takken van sociale aktiviteit een relatieve autonomie, en een zekere "interne konsistentie", zodat zij nooit kunnen worden opgevat als onmiddellijke economische reflexen:

Grosso modo moet de nieuwe zelfstandige macht de beweging der produktie wel volgen, maar krachtens de relatieve zelfstandigheid die haar immanent is, d.w.z. haar eenmaal is verleend en geleidelijk tot verdere ontwikkeling is gekomen, reageert zij ook van haar kant op de voorwaarden en gang der produktie. Er is een wisselwerking van twee ongelijke krachten...

Grosso modo zet de economische beweging zich door, maar zij moet ook de weerslag ondergaan van de politieke beweging die door de economische beweging in gang is gezet en met een relatieve zelfstandigheid is uitgerust (7).

In een structureel gedifferentieerd geheel schept de economie niets *a novo*, maar bepaalt slechts de wijze waarop een relatief zelfstandige institutie zich verder wijzig en ontwikkelt, en ook dat nog meestal indirekt (8). Het is niet zo dat de economische toestand *oorzaak* is, het *enig* *aktieve* bepalende moment, en al het andere slechts passief gevolg. Het is een wisselwerking op grond van de economische noodzakelijkheid, die zich *in laatste instantie* steeds doorzet (9).

Het door Engels uiteengezette dialektische kausaliteitsbeginsel wordt in een moderne traditie die ontspringt in het werk van Louis Althusser in strukturalistische begrippen vertaald. Althusser's kausaliteitsbegrip, waarin termen als "structure à dominante" en "surdétermination" de hoofdrol spelen, is in eerste aanleg een veralgemening van Lenin's theorie van de "ongelijke ontwikkeling", en van diens analyse van de samenloop van structurele kontradikties in de Russische Revolutie. Lenin had immers aangegeven dat de revolutie slechts kans maakte doordat een aantal structurele niveaus die in normale omstandigheden een ongelijke ontwikkeling en een ongelijke tijdschaal (10) vertoonden, en zodoende relatief autonoom waren t.o.v. elkaar, in de specifieke historische konjunktuur aan de vooravond der Revolutie gegrepen werden door dezelfde tegenstelling; waardoor een accumulatie van kontradikties in onder- en bovenbouw plaats had die veel meer was dan een toevallige "samenloop van omstandigheden", omdat zij individueel terug te leiden waren op de basistegenstelling tussen produktiekrachten en productieverhoudingen in de produktieve onderbouw. De algemene kontradiktie werd dus pas tot "splijtstof" zodra zij actief werd in allerlei sekundaire kontradikties, de tijdschalen van deze kontradikties tot één golfbeweging had samengetrokken, en een explosieve fusie tussen deze tot stand had gebracht: de revolutie ontvlamde in een situatie van "intense overdeterminatie" van de fundamentele klassentegenstellingen.

Van hieruit generaliseert Althusser als volgt, in de voor de Franse School zo kenmerkende hoog-abstrakte taal:

En *constituant* cette unité, elles (deze sekundaire tegenstellingen - DP) *reconstituent* et accomplissent bien l'unité fondamentale qui les anime, mais ce faisant elles en indiquent aussi la *nature*: que la

"contradiction" est inséparable de la structure du corps social tout entier, dans lequel s'exerce, inséparable de ses *conditions* formelles d'existence, et des *instances* même qu'elle gouverne, qu'elle est donc elle-même, en son coeur, *affectée par elles*, déterminante mais aussi déterminée dans un seul et même mouvement, et déterminée par les divers *niveaux* et les diverses *instances* de la formation sociale qu'elle anime: nous pourrions la dire *surdéterminée dans son principe* (*Pour Marx*, pp.99-100) (11).

De tegenstelling tussen Kapitaal en Arbeid wordt nooit in eenvoudige vorm aangetroffen, maar wordt steeds gespecificeerd door de instituties van de bovenbouw, door de interne en externe historische situatie, door de "dode hand" van het nationale verleden en nationale tradities, en door de mondiale kontekst (pp. 104-5). De sekundaire kontradikties zijn daarom nooit zuivere *fenomenen* van de algemene kontradiktie, maar vormen veeleer haar *bestaansvoorwaarden*; de instanties waarin deze kontradikties zich manifesteren bezitten een eigen ontwikkelingsrichting en een eigen bepalingskracht. Nergens kan de basistegenstelling in ongerepte staat worden aangetroffen:

... jamais dans l'Histoire on ne voit ces instances... s'écarter respectueusement quand elles ont fait leur oeuvre ou se dissiper comme son pur phénomène pour laisser s'avancer sur la route de la dialectique, sa majesté Economie parce que les Temps seraient venues. Ni au premier, ni au dernier instant, l'heure solitaire de la "dernière instance" ne sonne jamais (p.113).

In tegenstelling tot de Hegeliaanse kausaliteit, waarin alle elementen van de totaliteit zich spiegelen in een uniek intern beginsel, en manifestaties zijn van een vergeestelijkte oorsprongskategorie (Althusser noemt dit elders: expressieve kausaliteit), is de materialistische kausaliteit steeds *overgedetermineerd*: de wisselwerking tussen de elementen is zelf een uitingsvorm van de hoofdtegenstelling, die in haar sekundaire manifestaties terugwerkt op de basis. "Ongelijke wisselwerking" wil concreet zeggen: 1. bepaling-in-laatste-instantie door de (ekonomische) produktiewijze; en 2. relatieve autonomie van de bovenbouwstrukturen en hun specifieke effectiviteit (p.111). De wisselwerking binnen de "overgedetermineerde kontradiktie" komt voort uit de *akkumulatie van effectieve bepalingen* (stammend uit de bovenbouw en uit bijzondere nationale en internationale omstandigheden) *bovenop de bepaling-in laatste-instantie door de ekonomie* (p.112). De maatschappij vormt een kompleks gestruktureerde eenheid; de kompleksiteit van het geheel bestaat uit een aantal onderling gerelateerde "instanties" naast de ekonomie zelf, geen van welke direkt reduceerbaar is op het ekonomische moment:

La structure du tout est articulée comme la structure d'un *tout organique hiérarchisé*. La coexistence des membres et rapports dans le tout est soumise à l'ordre d'une structure dominante, qui introduit un ordre spécifique dans l'articulation (Gliederung) des membres et des rapports (*Lire le Capital*, I, p.122) (12).

De "specificiteit" ende relatieve autonomie van de instanties is effectief binnen een "structuur-in-dominantie" die uiteindelijk economisch bepaald is. De geleiding der instanties, en de hiërarchie van effectieve bepaling die tussen hen heerst, wordt uiteindelijk bepaald door de economie. De verdeling der "soortelijke gewichten" van de sectoren wordt uiteindelijk economisch bepaald: de instanties worden, zoals Callinicos het omschrijft door de economie tot een specifieke relatie van boven- en onderschikking verordonneerd (13). Hun autonomie komt daarin tot uitdrukking dat zij, ook al zijn zij onderworpen aan de economie, tegelijkertijd haar bestaansvoorwaarden vormen. Elke artikulatie van de structuur is een wezenlijke voorwaarde voor de basiskontradiktie zelf (*Pour Marx*, pp.210-11). Juist in deze reflexie van de bestaansvoorwaarden van de kontradiktie in zichzelf, deze reflexie van de in dominantie geartikuleerde structuur die de eenheid van het complexe geheel bewerkstelligt, vindt Althusser de meest diepe zin van de Marxistische dialektiek (pp.212, 215). Nicos Poulantzas, volgeling van Althusser, definieert de causaliteit van de "structuur-in-dominantie" in gelijklopende termen:

Il s'agit d'une type de rapport, à l'intérieur duquel la structure à détermination du tout commande la constitution même -la nature- des structures régionales, en leur assignant leur place et en leur distribuant des fonctions: les rapports qui constituent ainsi chaque niveau ne sont jamais simples, mais *surdéterminés* par les rapports des autres niveaux (*Pouvoir politique et classes Sociales*, I, p.8) (14).

De bepaling-in-laatste-instantie door de economie houdt niet in dat de economie steeds de *dominante rol* toevalt in het spel van wisselwerking. De economie is de bepalende faktor omdat zij een bepaalde instantie de dominante rol *toekent*, omdat "il règle le déplacement de dominance dû à la décentration des instances" (p.9). In de feodale produktiewijze is b.v. de ideologie - in zijn religieuze verschijningsvorm - de dominante faktor. De dominantie van de ideologie wordt op zijn beurt echter weer veroorzaakt door het specifieke funktioneren van de economie. Voor een sociale formatie die wordt gedomineerd door de kapitalistische produktiewijze *behoudt de economie de dominante rol a.h.w. "voor zichzelf"*: de dominantie van deze produktiewijze drukt zich uit "in zuivere vorm" via deze dominante rol van de economie (pp.10, 24). Elke produktiewijze "est spécifique par une autonomie caractéristique de ses instances ..." (p.15); de kapitalistische produktiewijze wordt daarbij gekenmerkt door een specifieke autonomie van economie en politiek; de economie is niet alleen bepalend "in laatste instantie", maar speelt tevens de dominante rol (pp.24-5). Ook volgens Althusser is het idee van de "déplacement" van do-

minantie essentieel: het is juist het "ekonomisme" dat een vaste hiërarchie tussen de instanties aanbrengt, dat aktoren en rollen voor de eeuwigheid hun plaats toewijst, en dat op aprioristische wijze de determinatie-in-laatste-instantie identificeert met de rol van de *dominante* sektor; terwijl in de werkelijke geschiedenis de bepaling-in-laatste-instantie door de ekonomie juist wordt uitgeoefend via de permutatie van de dominante rol tussen de ekonomie zelf, de politiek, de theorie, etc. (*Pour Marx*, p.219).

Dit onderscheid tussen *determinatie* en *dominantie* grijpt o.a. terug op een passage in een van Engels' brieven waarin deze spreekt van "negatief-ekonomische" bepaling in niet-kapitalistische maatschappijvormen (15). Het domineren van niet-ekonomische strukturen wordt, zo meent ook Alfred Schmidt, door Marx en Engels zelf nog ekonomisch afgeleid. En in een uitleg die de logische kontradiktie gevaarlijk nabij komt stelt hij dat de ekonomische verhoudingen, ook voorzover zij *niet* of *nog niet* aanwezig zijn, toch als determinanten optreden! (16). Het wekt dan ook geen verbazing dat Althusser spreekt over de "ekonomische struktuur" als een "afwezige oorzaak": de struktuur is volstrekt uiteengelegd in haar elementen, zij is een oorzaak die niets is buiten haar gevolgen (*Lire le Capital*, II, p.65).

In een recent artikel toont G.Carchedi tot welke problematische hoogten dit idee van de "delegatie van dominantie" tenslotte kan stijgen (17). Hij legt het begrip "dialektische determinatie" uiteen in de drie volgende uitspraken: 1. *de determinerende instantie bepaalt de gedetermineerde instantie*, in de zin dat de eerste de laatste doet ontstaan "as a condition of its own existence" (pp.50-51); 2. *de gedetermineerde instanties werken terug op de determinerende instantie*, die daardoor wordt overgedetermineerd. De gedetermineerde sektoren bezitten een relatieve autonomie, maar de determinerende instantie "circumscribes the degree of autonomy". En hoewel de dominante rol kan toevallen aan een gedetermineerde instantie, is het de determinerende instantie "which determines which determined instance has a dominant rol" (pp.51-52); 3. *de determinerende instantie bepaalt de grenzen van variatie voor zijn eigen overdeterminatie* (p.54). Dit nu, zo stelt Carchedi in een hoogst eigenaardige wending, moet men niet interpreteren alsof de bepalende instantie er altijd in slaagt om zijn eigen overdeterminatie "binnen de perken" te houden. De kontradiktie tussen determinerende en gedetermineerde sektoren kan zelfs leiden tot een door de laatste veroorzaakte fundamentele verandering in de eerste! Generaliserend waagt Carchedi het zelfs te stellen dat het de gedetermineerde instanties zijn die uiteindelijk de overgang naar een ander maatschappijtype veroorzaken (p.55)!!

Wanneer we de theorie van strukturele determinatie vergelijken met de kausaliteitsuitspraken in de klassieke teksten valt ons de eensgezindheid tussen grondleggers en interpreten op. Afgezien van wat achterhoedegevechten tegen het "mechanisme" en

"ekonomisme" wordt het beginsel van "overdeterminatie" door de meeste Marxisten aanvaard, zelfs door de felste tegenstanders van Althusser, hoewel de Duitse tak het vokabulair van de "ongelijke wisselwerking" blijft prefereren boven de abstracte strukturalistische woordkeus. Een brede consensus als deze betekent ongetwijfeld een morele versterking van de theorie; hoewel de eensgezindheid van de tegenstander het werk van de krikikus natuurlijk ook vergemakkelijkt.

Kritiek

Men zou zich, om het principe van de dialektische kausaliteit plaatsbaar te maken in een veld van mogelijke alternatieven, een schaal kunnen voorstellen die wordt begrensd door de twee volgende polaire typen: een zuivere één-faktor-theorie, die uitgaat van *kausaal eenrichtingsverkeer*, van *asymmetrische* bepaling van afhankelijke variabelen door een onafhankelijke variabele (P_1 veroorzaakt P_2 in een onomkeerbare verhouding), en een reciprociteitstheorie die uitgaat van *kausale symmetrie*, van wederzijdse interactie waarin elke oorzaak tevens gevolg is en alle variabelen zowel afhankelijk als onafhankelijk zijn (P_1 en P_2 bepalen elkaar in gelijke mate) (18). De dialektische kausaliteit ziet, zoals we in het voorgaande bemerkten, deze tegengestelde oplossingen als ongewenste alternatieven, en zoekt ze in Hegeliaanse zin te overstijgen. Hoewel echter in het idee van "déplacement" van dominantie de mogelijkheid van een faktorwisseling wordt toegegeven, blijft het postulaat van de unieke bepaling door de ekonomie door alle tegenspraak heen overeind; en zelfs waar een symmetrische bepaling wordt toegestaan - aan de oppervlakte van specifieke historische conjuncturen - is "in de diepte" onveranderlijk de economische faktor op unieke wijze werkzaam. Waarom wordt deze monokausaliteit "in laatste instantie" gehandhaafd?

Wanneer men de logische samenstelling van het dialektisch kausaliteitsprincipe nader gaat onderzoeken blijkt het uiteen te vallen in twee uitspraken die zich op verschillende analytische niveaus bewegen.

In alle definities van "ongelijke wisselwerking" en "overdeterminatie" wordt de "produktie" of de "ekonomie" op tweeërlei wijze opgevat: 1. als bepalende totaliteit, als bron van alle drijfkracht in het spel van kausale wisselwerking, en 2. als regionale instantie die zowel een bepalend effect heeft op de andere instanties als op zijn beurt door deze instanties wordt gedetermineerd. Het dialektisch kausaliteitsbeginsel kan deze twee heterogene kausaliteitsuitspraken samentrekken in één model juist vanwege de dubbelzinnige hantering van de begrippen "produktie" en "ekonomie".

Norbert Elias wijst er in een artikel over kennissociologie op dat Marx het ekonomiebegrip in twee betekenissen gebruikt: in een gespecialiseerde betekenis, ter aanduiding van die reeksen van sociale functies die werden vervuld door de opkomende burgerlijke ondernemersgroepen die zich een relatieve

autonomie verwierven t.o.v. andere sectoren binnen het functioneel interdependente geheel, en tegelijkertijd in een veel bredere zin, ter aanduiding van "all modes of producing goods for the satisfaction of human needs and to all types of human relations involved in their production whatever the stage of social differentiation" (19). In een vorig artikel heb ik zelf de "eenheid in de tegenstelling" in de begrippen "arbeid" en "productie" proberen te interpreteren als een centrale uitwaaierende ambivalentie, die kentheoretisch wordt gerechtvaardigd door de begripsstructuur van de dialektische logika, en die de kritische norm die in deze begrippen aanwezig is effectief weet te versluieren (20). Ik stelde toen dat het arbeidsbegrip - synoniem met begrippen als "economie" en "productie" - zowel werd gesitueerd op een filosofisch-antropologisch nivo waar "arbeid" (of "economie") duidde op het samenstel van menselijke activiteiten ter reproductie van de soort in stofwisseling met de natuur, als op een veel concreter nivo van historische of structurele analyse, waar men kon spreken van een institutionele differentiatie, van een arbeidsdelige verhouding en een wisselwerking tussen een economische sfeer en andere sferen van menselijke werkzaamheid (zoals die van politieke en culturele instellingen).

Terwijl het antropologisch economiebegrip (bewuste productie en reproductie van het leven) geen onderscheiding in materiële en immateriële, of in productieve en onproductieve activiteiten toeliet, had het tweede, engere economiebegrip met name betrekking op de *sfeer der onmiddellijke materiële productie*. Omdat de sfeer der materiële productie bij uitstek het operatieterrein vormde van de *productieve arbeid*, kon zij ook in de causaliteitstheorie gemakkelijker worden opgevat als de "basis" die de effectiviteit van de "bovenbouwstructuren" aan banden legde. Immers, wanneer het waar is dat de ganse maatschappelijke rijkdom wordt voortgebracht in de materiële productiesfeer, en andere sectoren in economische zin bestaan van het in deze sector geproduceerde surplus, heeft men een economisch mechanisme blootgelegd dat de "grenzen van variatie" van bovenbouwstructuren zonder meer afhankelijk maakt van de prestatie van de basis. De privilegiëring van het materiële - een hoofdkenmerk van Marx' materialistische geschiedsopvatting - klinkt dan in de causaliteitstheorie door als het "primaat van de materiële productie".

Dit dubbelkarakter van het economiebegrip kan, zoals we eerder zagen, worden teruggevonden in Marx' voorwoord bij *Zur Kritik*. Enerzijds spreekt hij van de "maatschappelijke productie van het menselijk leven" en van de noodzaak "bewustzijn" terug te leiden op "sociaal zijn", uitspraken die betrekking hebben op de antropologische dimensie van het historisch materialisme. *Tegelijkertijd* worden de "productieverhoudingen" die mensen aantreffen zodra zij optreden als producenten, geïdentificeerd met de "economische structuur", in onderscheid van de juridische, politieke en ideologische "bovenbouw". Dezelfde osmose-

verhouding tussen het algemene en het bijzondere begrip vinden we in de *Einleitung*, waar Marx, na onderscheid te hebben gemaakt tussen produktie, distributie, ruil en konsumptie, de produktie toch definieert als het "übergreifendes Moment"; tevens in de late brieven van Engels, waar bovenbouwverschijnselen worden gezien als verschijningsvormen van de economische beweging, die a.h.w. "uiteenvalt" in afzonderlijk te beschouwen institutionele processen in de boven- en onderbouw, waarbij de economische beweging zich door de "massa van toevalligheden" heen toch in laatste instantie doorzet. En hoewel Engels de relatieve autonomie van bovenbouwprocessen benadrukt, blijft hij deze zien als "instanties", als uitingsvormen van de economische beweging die middels een ingewikkeld spel van beïnvloeding en herbeïnvloeding uiteindelijk toch haar eigen dynamiek volgt. Daarom bepalen de terugkoppelingsprocessen, aldus Engels, slechts de vorm, niet de inhoud van de economische beweging.

Een scherp voorbeeld van deze stilzwijgende verwisseling van analytische niveaus vindt men verder in een recent vraaggesprek met de Marxoloog McLellan en de Marxist Walton, dat werd gepubliceerd door het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (21). Voor beide schijnt Marx' antropologische uitgangspunt een voldoende voorwaarde te zijn voor en voldoende steun te bieden aan de stelling dat de "produktie" temidden van andere "instanties" de hoofdrol speelt. McLellan merkt op dat in de sterk Hegeliaans getinte passages in de *Grundrisse* over de relatie tussen ruil, distributie, konsumptie en produktie in feite geen duidelijke argumentatie te vinden is voor de uitspraak dat de "produktie het belangrijkste element is". De oorzaak hiervan is, aldus McLellan, dat Marx reeds in de *Parijse Manuscripten* tot de konklusie was gekomen dat "man is the centre and that man is above all a producing animal". Zowel in de *Grundrisse* als in *Das Kapital* fungeert dit antropologisch uitgangspunt als algemene vooronderstelling. Het is zelfs zo dat de gehele arbeidswaardeleer uit dit algemene inzicht af te leiden valt! Ook voor Walton verschaft de uitspraak dat "de maatschappelijke produktie de meest fundamentele aktiviteit is" een onmiddellijke fundering voor het model waarin de "ekonomie" (nu in engere, materiële zin) t.o.v. andere structurele niveaus een determinerende rol speelt!

De bepaling-in-laatste-instantie door de ekonomie is natuurlijk op het nivo van de *antropologische* definitie niets dan een truïsme. Pas op het nivo van de engere definitie, waar wegging plaatsvindt van het soortelijk gewicht van ekonomische, politieke en ideologische factoren, heeft het postuleren van een kausale verhouding theoretische betekenis. Wanneer nu beide niveaus niet zorgvuldig van elkaar worden gescheiden bestaat het gevaar dat de tautologische bepalingen van het antropologische nivo de kausale uitspraken op het nivo van de engere definitie een grotere evidentie verlenen dan zij verdienen, of, scherper gezegd, dat zij deze uitspraken op dogmatische wijze versterken.

De dubbelstructuur van het economiebegrip dwingt de Marxistische theoretikus in ieder geval om in alle historische conjuncturen "in laatste instantie" de onzichtbare hand van de economie te herkennen, zelfs al is zij er *niet* of *nog niet*, zelfs al is zij een "afwezige oorzaak" - zoals de antipoden Schmidt en Althusser ditmaal in kameraadschappelijke vereniging zeggen. Vaak wordt dan ook het postulaat van economische bepaling ondersteund door een genetische argumentatie, die de "laatste instantie" willekeurig in de lengte oprekt, net zolang totdat de "economie" te voorschijn komt als de uiteindelijke grondslag van elke relatief autonome "terugwerking op zichzelf". Deze logische gymnastiek is des te sterieler naarmate ook de konkrete Marxistische geschiedschrijving er meer en meer toe neigt het belang van institutionele "survivances" te onderkennen, en konkrete historische conjuncturen meer en meer beschouwt als de neerslag van zeer gedifferentieerde ongelijke ontwikkelingen.

Ook een Marxist als Ruben vindt de "temporele" interpretatie "simple-minded", omdat we onszelf daarmee steeds verder terugtrekken in de geschiedenis op zoek naar het beginpunt van de causale reeks; een dergelijke genetische rekonstruktie kan nooit een beslissende uitspraak opleveren over de ongelijke wisselwerking in *eigentijdse* historische conjuncturen (22). Een oorsprongsanalyse die poogt om differentiatie en arbeidsdeling af te leiden uit een oorspronkelijke eenheid is natuurlijk in beginsel gerechtvaardigd; zodra men echter een arbeidsdelige verhouding tussen verschillende institutionele sectoren in beschouwing neemt verlaat men het nivo van de oorspronkelijke eenheid, en is het onmogelijk om die eenheid als bepalende faktor te laten terugkeren in deze konkrete analyse.

Het duidelijkst kan de architectuur van het dialektische causaliteitsbeginsel worden teruggevonden in het strukturalistische begrip "overdeterminatie". De fundamentele "eenheid in de tegenstelling" van relatief autonome bovenbouwsectoren en de economische basis vindt in dit begrip zijn meest exakte uitdrukking. De hoofdkontradiktie tussen Kapitaal en Arbeid zet zich in de specifieke conjuncturen slechts door via een ongelijke wisselwerking tussen "zichzelf" en zijn manifestaties: zij wordt overgedetermineerd. Het "geheel" bepaalt de "delen", wijst de sectoren hun functies toe en omschrijft hun effectiviteit. Het "geheel" manifesteert zich tegelijkertijd in de "economische basis", die optreedt als determinerende, maar tevens overgedetermineerde instantie (23). Een goede illustratie van de "délicieuse ambiguïté de l'articulation des instances et des niveaux" (24) vindt men in een recent boek van Engelse Althusserianen Hindess & Hirst:

In the concept of any given mode of production the economy plays a double role. It is determinant in the sense that its conditions of existence assign to each of the levels of the social formation its precise effectivity and mode of intervention with respect to the other levels. In this respect the economy plays what might be

a matrix role in determining the structure of the articulated hierarchy of levels in the social formation. The economy is also represented as a level within this articulated hierarchy. The place of dominance within the hierarchy of levels must not be confused with the matrix role of determination.

In the capitalist mode of production, the economy is both dominant and determinant but in other modes of production other levels occupy the dominant position (25).

De logische ambivalentie van het economiebegrip is in deze passages aangekleed als "dubbelrol van de economie": zij speelt zowel de rol van *matrix*, en bepaalt als zodanig de artikulatie van de verschillende structurele niveaus en hun effectiviteit, alsook de rol van afzonderlijke instantie binnen de structurele hiërarchie: de sektor van de directe materiële productie.

Deze dubbelrol wordt vooral blootgelegd in de hierboven, en bij Poulantzas en Carchedi aangehaalde passages over de verplaatsing van dominantie in de verschillende "velden" van de maatschappelijke arbeidsdeling. Poulantzas vertaalt op deze manier de ambivalentie van het economiebegrip in een "eenheid in de tegenstelling" van *determinatie* en *dominantie*: de determinerende instantie kan, maar hoeft niet noodzakelijkerwijs, dezelfde te zijn als de dominante instantie. Poulantzas lijkt hier gedwongen tot een ongelukkige semantische bezwering van een evidente logische dubbelzinnigheid. De opkomst van de kapitalistische produktiewijze houdt juist de *relatieve verzelfstandiging* in van de economische sfeer, die pas dan als *afgrensbare sektor* een bepalende rol gaat spelen in de maatschappelijke structuurverandering. Om deze relatieve verzelfstandiging te interpreteren als de *delegatie van de dominante rol door de determinerende instantie aan zichzelf* komt mijns inziens neer op een onderwerping aan de dwang van een metafysica die haar verslavende werking voornamelijk ontleent aan de enormiteit van haar kontradikties, en die volstrekt in haar eigen terminologie is gestrand.

Het lijkt duidelijk dat men de term "relatieve autonomie" slechts zinnig kan hanteren zodra het substantief "autonomie" ook werkelijk iets te betekenen heeft. Wanneer een zg. gedermineerde instantie een zodanig autonome rol gaat spelen dat zij fundamentele veranderingen kan bewerkstelligen in de determinerende instantie, zelfs - zoals Carchedi stelt - kan losbreken uit haar "grenzen van variatie", ja zelfs de overgang naar een ander maatschappijtype kan veroorzaken, is het blijkbaar mogelijk dat de bovenbouwinstantie haar bepaald-zijn effectief kan overstijgen of vernietigen. In het begrip "overdeterminatie" ligt echter besloten dat zelfs deze "implosie" van de determinatie op zijn beurt gedetermineerd is: een weliswaar logische, maar toch tot zeer ijl hoogten doorgevoerde konsekwentie van het a priori dat de "economie" in verleden, heden en toekomst "in laatste instantie" alles determineert wat er maar te determineren valt.

Het is de ontegenzeggelijke verdienste van het Althusseriaanse model dat het i.t.t. vulgair-mechanistische opvattingen verhoogde aandacht vraagt voor "tussenstappen" en "survivalances", en hierdoor het analytisch veld van wisselwerking verbreedt.

De emancipatie houdt echter halt voor de grens van de dialektische metafysika, die twee opvattingen over causaliteit al te letterlijk samentrekt: de *asymmetrische* bepaling tussen afhankelijke en onafhankelijke instanties en de bepaling tussen gelijk-afhankelijke instanties. Het dialektisch causaliteitsbegrip *kombineert* deze tegengestelde beginselen; het lost de tegenspraak niet op, maar scheidt slechts het kader waarbinnen (zoals Marx het zou uitdrukken) de "tegenspraak zich kan bewegen".

Toch is met deze kritiek op de dubbelzinnigheid van het economiebegrip nog niet alles over de "laatste instantie" gezegd. De handhaving van het idee van de economie als diepte-oorzaak heeft bij de grondleggers en de moderne Marxisten immers een cruciale kritische rechtsgrond: de theorie van structurele geleiding en structurele determinatie wordt steeds gekombineerd met de gedachte dat het historisch proces *als zodanig* een blinde resultante is van vele elkaar doorkruisende en elkaar wederzijds opheffende krachten, het produkt van een macht "die in haar totaliteit zonder *bewustzijn* en willoos werkzaam is" (26). Vooral in Engels' boek over Feuerbach en in zijn late brieven wordt deze blindheid en natuurnoodzakelijkheid van de geschiedenis expliciet als laatste grond beschouwd voor het postulaat van de economische determinatie. De mensen maken hun geschiedenis zelf, maar tot op heden gebeurt dat niet volgens een gezamenlijke wil of een gezamenlijk plan: "de noodzaak die zich hier door alle toevalligheid heen realiseert, is in laatste instantie opnieuw de economische noodzaak" (27). Het idee van het automatisme der geschiedenis lijkt ook de eigenlijke fundering te zijn van Althusser's postulaat van de economie als "afwezige oorzaak", en van het onderscheid tussen determinatie en dominantie zoals dat wordt uitgewerkt door Poulantzas en Carchedi.

De Althusseriaanse theorie van de "verplaatsing" van dominantie overstijgt daarbij haar eigen "grenzen van variatie", en trekt zich in feite terug op een theorie van historische determinatie waarin de "economie" wordt vereenzelvd met het historisch proces als zodanig; hetgeen reeds gebeurde in Engels' uitspraak over de "negatief-economische bepaling". Deze veralgemening van "faktor" tot "totaliteit", deze stilzweigende overstap van het engere economiebegrip naar het bredere, dat nu samenvalt met categorieën als "maatschappelijk zijn" of "historische totaliteit", vindt dus reeds binnen de theorie zelf op gedwongen wijze plaats. Het idee van een in blindheid verlopend historisch proces is daarom niet in principe afhankelijk van het idee van een "übergreifende" monokausale bepaling door de economie. De cruciale oorspronkelijke intentie van de Marxistische theorie kan heel wel worden behouden in een algemenere theorie die so-

ciale instituties en netwerken ziet als relatief autonoom t.o.v. de handelingen van de mensen die deze instituties bevolken en deze netwerken samenstellen. Norbert Elias' theorie van de figuratiedynamiek kan hier een wegwijzer zijn (28).

Bestaat er nu een mogelijkheid om het idee van "ongelijke wisselwerking" te behouden, zonder enerzijds gebonden te zijn aan de "übergreifende" monokausaliteit en zonder anderzijds terug te vallen in een ongespecificeerd pluralisme, waarin "alles met alles samenhangt"?

Om deze mogelijkheid te onderzoeken volgen we allereerst Alvin Gouldner in diens kritiek op het Parsoniaanse model van systeeminterdependentie. Gouldner wijst erop dat Parsons' model, waarin alle variabelen *zowel* afhankelijk *als* onafhankelijk zijn, *zowel* oorzaak zijn *als* gevolg, een duidelijk negatief-polemisch element in zich draagt: het is een reactie op één-faktor-theorieën, die aan een bepaalde sociale sfeer een exclusieve kracht van determinatie toekennen; het interdependentie-model van Parsons is sterk anti-deterministisch getint (*The Coming Crisis*, p.213) (29). Hoewel de kritische intentie van dit model daarom zeer lofwaardig is, leidt het, wanneer het als positief beginsel wordt geformuleerd, tot een bloedeloos pluralisme: de nadruk op interdependentie schijnt de theoretikus te ontslaan van het probleem van de *weging* van de bijdragen die de verschillende elementen leveren aan de "output" van het systeem. De nadruk op interdependentie zorgt ervoor dat een wezenlijke vraag niet langer wordt gesteld: zijn alle elementen *in dezelfde mate* onderling afhankelijk, of zijn sommige elementen min of meer "funktioneel autonoom" t.o.v. het systeem als geheel, of t.o.v. andere elementen of subsystemen? Hebben binnen het raam van de wisselwerking alle variabelen een gelijke bepalingskracht?

In Gouldner's "stratified system model", dat hij als vergelijkingsterm plaatst zowel tegenover één-faktor-theorieën als tegenover pluralistische modellen à la Parsons, is daarentegen het voornaamste methodologische principe dat

even within a system of interdependent parts, not all elements are equally interdependent, some having a greater, and others a lesser degree of autonomy or independence (*The Coming Crisis*, p.230).

In Gouldner's begrip van "funktionele autonomie" bestaan systemen derhalve uit elementen die verschillende graden van afhankelijkheid of autonomie vertonen ten opzichte van de andere elementen. De systeemdelen vertonen ten opzichte van elkaar *graden* van onderlinge afhankelijkheid, en dus ook *graden* van onafhankelijkheid. "Interdependentie" is geen gelijkblijvende substantie, maar een *variabele dimensie* (p.226).

Ofschoon Gouldner in dit model van interdependentie sterk in belansbegrippen denkt, doet hij hier geen uitspraak over de *inhoud* of *aard* van de afhankelijkheidsrelaties tussen de systeemdelen. In zijn concrete onderzoekswerk is hij echter sterk geneigd om de "interdependentie" van "sectoren" te vertalen in

machtsrelaties tussen *sociale groepen*, zoals wederom blijkt uit zijn onderzoek naar de positie van de intelligentsia in *The Dialectics of Ideology and Technology*. Ook in de machts-theorie van Norbert Elias worden "funktionele interdependentie" en "macht" onmiddellijk aan elkaar gekoppeld: meer of minder wisselende machtsbalansen vormen volgens Elias een integraal element van alle menselijke betrekkingen: machtsbalansen zijn steeds aanwezig waar funktionele interdependentie tussen mensen bestaat. De funktionele interdependentie en de daaruit voortvloeiende machtsrelatie kan een sterk asymmetrisch karakter dragen: de verdeling van machtskansen is vaak ongelijk, de "relatieve speelsterkte" van de ene partij overtreft die van de ander (30). Daarbij is de dwang die de met elkaar vervlochten groepen op elkaar uitoefenen in de meeste gevallen voor de "deelnemers" aan de figuratie ondoorzichtig en oncontroleerbaar; in de ten dele zichzelf voortplantende figuraties zijn de machtskansen geen attributen van bewuste beslissers en beheerders, maar van *sociale posities* waarover de individuen vrijwel willoos door de blinde kracht van het sociale netwerk zelf zijn gedistribueerd.

Veel is gewonnen zodra de vraag naar de relatieve bepalingskracht van "sektoren" of "instanties" wordt omgezet in de vraag naar de relatieve machtsposities en de machtsbases van de sociale groepen die deze "sektoren" en "instanties" bevolken en hun levensproces feitelijk dragen. Het gewicht van de "economische determinatie" kan dan worden teruggelid op de relatieve macht van economisch-specialistische groepen in relatie tot andere groepen (31). De relatieve autonomie van de economische sfeer is de relatieve autonomie van economische posities en functies, en die komt overeen met de relatieve machtskansen waarmee die posities en functies zijn uitgerust. De konkrete mogelijkheid om andermans gedragsalternatieven te beperken, of om anderen te pressen tot niet-gewilde handelingen, kan worden beschouwd als een functie van economische macht. Deze macht is nooit absoluut, maar wordt ingeperkt door de relatieve tegenmacht van andere sociale groepen wier machtsbasis niet direkt een economische is. Een verschuiving van de krachtsverhoudingen kan een bepaalde symmetrische balans verstoren, of juist symmetrie scheppen waar tevoren ongelijke machtsgewichten bestonden. Of er van symmetrische of asymmetrische bepaling sprake is, kan slechts d.m.v. konkreet historisch en sociologisch onderzoek worden aangetoond, waarbij heel wel denkbaar is dat de "economie" een dominante rol in de ongelijke wisselwerking krijgt toegewezen.

NOTEN

Ik dank Nil Disco, Bart van Heerikhuizen en Nico Wilterdink voor hun productieve commentaar op eerdere versies van dit stuk. Vooral Nico's ideeënrijke kritiek heeft de finale versie (naar ik hoop) goed gedaan.

1. Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Marx-Engels-Werke 13, Dietz Verlag, Berlin 1972. Marx wordt verder geciteerd naar deze uitgave, aangeduid als: MEW, gevolgd door het deel- en paginanr.

2. Louis Althusser, *Lire le Capital*, II, Maspéro, Paris 1973, p.63.
3. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, EVA, Frankfurt a.M. 1970. Verder als: *Grundrisse*.
4. Engels aan Conrad Schmidt, 5 aug.1890, MEW 37, p.435 (TEU, p.116). De belangrijkste passages in Engels' late brieven vindt men vertaald in *Te Elfder Ure*, 1972, 3/4.
5. Engels aan Joseph Bloch, 21 sept.1890, MEW 37, p.462 (TEU, p.119).
6. Cf. ook Friedrich Engels, *Over het woningvraagstuk*, SUN, Nijmegen 1970, p.99. Heinz Jung geeft een ander aantrekkelijk voorbeeld: (klassen)bewustzijn is in eerste instantie het produkt van de praktijk van de klasse in haar belangenstrijd, maar wordt, eenmaal geconstitueerd, een "objektief" gegeven dat bijdraagt aan nieuwe vormen van klassenstrijd. Ervaringen verdichten zich tot stereotypen en ideologieën, waarui niveos van klassenbewustzijn ontstaan die niet onmiddellijk kunnen worden afgeleid uit de objektieve economische situatie van sectoren van de arbeidersklasse (IMSF ((hrsg.)), *Klassen- und Sozialsstruktur der BRD 1950-1970*, Teil 1, Frankfurt a.M. 1972, p.16).
7. Engels aan Conrad Schmidt, 27 okt.1890, MEW 37, p.488 (TEU, p.122).
8. Dit is een veralgemening van een argument van Engels over de relatie tussen ekonomie en filosofie, cf. TEU, p.125.
9. "Oekonomische Geschichtsauffassung braucht nicht zu heissen, dass bloss ökonomische Kräfte, bloss ökonomische Motive anerkannt werden, sondern nur, dass die Oekonomie die immer wieder entscheidende Kraft, den Angelpunkt der grossen Bewegungen in der Geschichte bildet", (Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1969, p.41).
"Es findet also mannigfaltige Wechselwirkung unterschiedlicher Kräfte statt, aber nich Wechselwirkung schlechthin, sondern Wechselwirkung *ungleicher Kräfte*" (Projekt Klassenanalyse, *Materialien zur Klassenstruktur der BRD 1950-1970*, I, VSA, Westberlin 1973, p.373). De terugwerking van sekundaire krachten op de ekonomische beweging kan slechts op juiste wijze worden geanalyseerd wanneer deze krachten worden "afgeleid" uit de ekonomische "Formbestimmtheiten" van de burgerlijke maatschappij: "Denn es kann zunächst nur das als ein *Rückwirkung* verstanden werden, was zuvor als *Wirkung* der Oekonomie als von der Oekonomie bestimmte und doch mit relativer Selbständigkeit begabte Kraft erklärt worden ist" (p.374).
10. Cf. Althussers ontwikkeling van het begrip "historische tijd" in *Lire le Capital*, I, pp.123-8.
11. Louis Althusser, *Pour Marx*, Maspéro, Paris 1972.
12. *Lire le Capital*, I, p.122.
13. Alex Callinicos, *Althusser's Marxism*, Pluto Press, London 1976, pp.42-3.
14. Nicos Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, I, Maspéro, Paris 1972.
15. Engels aan Conrad Schmidt, cf. TEU, p.124.
16. Alfred Schmidt, "Historisch materialisme in het late werk van Engels", *Te Elfder Ure*, 1972, 3/4, p.112.
17. G.Carchedi, "On Dialectical Determination: An Operational Definition", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 2:2, sept.1975, pp.50-71. Ik moest binnen dit korte bestek Carchedi's differentiëring van elementen binnen de globaal bepalende instantie (de "ekonomische struktuur") achterwege laten, zodat aan de details van zijn betoog misschien geen recht is gedaan. Ik hoop echter het wezenlijke te hebben behouden.

18. De terminologie is ontleend aan David Ruben, "On Dialectical Relations", *Critique*, 2, 1974, pp.53-60.
19. Norbert Elias, "Sociology of Knowledge: New Perspectives", I, *Sociology*, V, 1971, p.154.
20. Dick Pels, "Het dubbelkarakter van Marx' arbeidsbegrip", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 2:3, pp.52-75.
21. "Een gesprek met David McLellan en Paul Walton", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 2:1, mei 1975, pp.3-17.
22. David Ruben, p.58.
23. De ironie der ideeëngeschiedenis wil dat de anti-Hegeliaan Althusser wel moet terugvallen in de Hegeliaanse categorie van de "terugkeer van het algemene op het nivo van het bijzondere". De oorzaak hiervan is dat Marx een Hegeliaan was - en bleef.
24. Jean Rosio, "A propos de l' 'articulation' des modes de production. Quelques reflections sur le 'materialisme' Althusserien", *Les Temps Modernes*, 31e Année, mars 1976, p.356, p.1463.
25. Barry Hindess & Paul Q.Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, RKP, London and Boston 1975, p.21.
26. Engels aan Joseph Bloch, TEU, p.120.
27. Engels aan W.Borgius, 25 jan.1894, MEW 39, p.206; TEU, p.128.
28. Norbert Elias, *Wat is sociologie?*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1971.
29. Alvin W.Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heinemann, London 1971.
30. Norbert Elias, o.c., pp.80-1, pp.100-102.
31. Norbert Elias, "Sociology of Knowledge: New Perspectives", p.151.